

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KAPİTALİST PATERNDE SANAYİLEŞMESİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yrd. Doç. Dr. Cüneyt DUMRUL*

Yrd. Doç. Dr. Yasemin DUMRUL**

ÖZ

15. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu dünya genelinde hâkimiyet kurmuştur. Bununla birlikte, 18. Yüzyıldan itibaren İmparatorluk çöküş sürecine girmiş ve Avrupa ülkeleri dünyaya hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Bu gelişmeler büyük ölçüde Sanayi Devrimi'ne bağlıdır ve Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ile rekabet edebilecek bir sanayileşme gerçekleştirilememiştir. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme anlamında zayıf kalmasının nedenleri Doğu-Batı düzleminde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonucu ise, birçok sebebi olmakla birlikte, toplumsal ve politik faktörlerin sanayileşme açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf kalmasında diğer faktörlere göre önemli olduğudur.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Sanayileşme, Kapitalizm

Jel Sınıflandırması: N6, O14, P10

THE REVIEW OF THE OBSTACLES TO INDUSTRIALIZATION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE CAPITALIST PATTERN

ABSTRACT

From the mid-15th century until the end of 17th century, Ottoman Empire has established a worldwide domination. However, by the 18th century, Ottoman Empire started to decline and European countries began to establish dominance in the rest of the world. These developments are the result of the industrial revaluation to a great extent and Ottoman Empire has failed to achieve an industrialization to compete with Europe. This paper attempts to evaluate the causes of the Ottoman industrial weakness. The main conclusion of this paper is that there are many reasons for this situation and social factors are more important than other factors in this weakness.

Keywords: Ottoman Empire, Industrialization, Capitalism

Jel Classification: N6, O14, P10

* Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, cdumrul@erciyes.edu.tr

** Uşak Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, yasemin_timur@usak.edu.tr

1. GİRİŞ

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinden itibaren büyüme literatüründe bazı ülkelerin neden daha fazla gelire sahip olduğu bazı ülkelerin de neden geri kaldığı tartışılmıştır. Bu soruya verilecek cevap ya da cevaplar hem dünya ekonomisinin hem Türkiye'nin geleceği için büyük bir öneme sahiptir. Nitekim, ülkeler arasından refah ve gelir farklılıkları iktisadî olduğu kadar politik, kültürel ve toplumsal birçok soruna yol açabilmektedir. İktisat literatüründe ülkelerin kalkınma farkları sanayi toplumuna geçiş süreciyle ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle Türkiye'de dâhil gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere göre konumları değerlendirilirken sanayileşme süreçleri dikkate alınmalıdır.

1915 yılı itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye sınırları içindeki fabrika sayısı 40'ı bulmamaktaydı ve bu fabrikalar da temel ihtiyaçlarda dahi dışa bağımlılığı gideremeyecek bir yapıdaydı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında Türk ekonomisinde sanayi sektörünün GSMH içindeki payı %10'u biraz geçerken, %43'lük payı ile tarım ve %46'lık payı ile hizmetler ekonominin hâkim sektörleri konumundaydı. Aynı durum istihdam için de geçerli olup 1923 yılı itibariyle toplam istihdamın sadece %3,52'si sanayi sektöründe istihdam edilmişti (Dumrul, 2006: 98-9; Tokgöz, 1997: 5-9). 1927 yılı itibariyle Türkiye'deki işletmelerin makine gücü 65.245 BG iken sadece Almanya sanayisinin 1925 yılındaki makine gücü 18 milyon BG'nin üzerindedir (Barutçugil, 1989: 18). Sanayi Devrimi'nin aynı zamanda bir “enerji devrimi” olduğu ve Avrupa'da 18. yüzyılda başladığı düşünülürse Osmanlı'dan kalan sanayinin ne denli geri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu rakamlar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım toplumundan sanayi toplumuna dönüşemediğini, başka bir deyişle kapitalist dünyanın dışında kaldığını göstermektedir (Wallerstein, 1979: 389).

Osmanlı İmparatorluğu kuruluş ve yükseliş dönemlerinde iktisadî gücünü iyi bir şekilde organize edebilmiş ve böylece Lale Devri'nin sonuna kadar Doğu'nun ve hatta dünya genelinin lideri olmuştur. İmparatorluğun yükselişinde, Türk-İslâm siyasî geleneğinin Roma ve özellikle Bizans siyasî kültürü ile bütünleştirilerek çağının ilerisinde bir iktisadî organizasyona sahip olmasının etkili olduğu iddia edilebilir¹. İmparatorluğun yükselme dönemleri iktisadî gücün dünya genelinde tarımsal üretimle belirlendiği dönemlerdir ve Tımar sistemine dayalı tarım politikası devletin gücünü ve halkın refahını dünyanın geri kalanına göre daha üst düzeyde tutmuştur. Ancak, Avrupa'da coğrafi keşiflerin, Sanayi ve Bilim Devrimi'nin gerçekleşmesi ile İmparatorluğun duraklama ve çöküş süreci birlikte gelişen iki vak'adır. İmparatorluğun yöneticilerinin Avrupa'da gerçekleşen bu gelişmeleri ve bu gelişmelerin uzun dönemdeki sonuçlarını görmediğini iddia etmek zordur². Bunun yerine, kapitalist paternde sanayileşmenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet ve toplum anlayışına uymadığını savunmak daha

¹ Bu iddiayı desteklemesi açısından Tımar sistemi dikkate alınabilir. Nitekim, Tımar sistemi Bizans, İran ve Selçuklu toprak rejimlerinin ortak ürünüdür (Pamuk, 2003: 46; Toprak, 1988: 192).

² Osmanlı özellikle askeri gelişmeler konusunda Batı ile her zaman irtibatını korumuştur. Zaten Osmanlı'nın batılılaşma ve/veya modernleşme çabalarının Batı'daki gelişmeleri daha yakından takip eden asker kökenli seçkinler tarafından başlatılması tesadüf değildir. Ancak, Avrupa'dan sistemli bilgi akışını sağlayacak mekanizmalar ve ağlar ancak 18. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır (Ortaylı, 2007: 17-19; 156; 168). Ayrıca 19. Yüzyılda Osmanlı bürokrasinin Avrupa'da uygulanan iktisat politikaları ile ilgili raporları da Batı'daki gelişmelere kayıtsız kalmadığının göstergelerindedir (Genç, 2010: 58-59).

doğru olabilir. Belirtilenler ışığında, bu çalışmanın amacı İmparatorlukta sanayileşmenin neden gerçekleşmediğinin ortaya koyulmasıdır. Söz konusu amaç doğrultusunda çalışmanın hipotezi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sanayileşmenin gerçekleşmesi için gerekli toplumsal iç dinamiklere ve özelliklere sahip olmadığıdır.

Çalışma üç ana bölüm üzerine kurulmuştur. İlk ana bölümde Doğu ve Batı medeniyetleri temel özellikleri itibariyle karşılaştırılacaktır. Böylece 16. yüzyıldan itibaren değişen dengeler itibariyle Doğu ve Batı medeniyetlerinin özellikleri incelenerek bu medeniyetler (bundan sonra kısaca Doğu ve Batı olarak bahsedilecektir) içerisinde İmparatorluğun konumu değerlendirilecektir³. Böylece, çıkış noktası Doğu medeniyeti olan; ancak, zaman içerisinde Batı medeniyeti ile etkileşim yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist anlamda sanayileş(e)memesinin nedenlerini ortaya koymada bir alt yapı sağlanmaya çalışılacaktır. İkinci ana bölümde, İmparatorluğun kuruluş ve yükselme dönemlerindeki iktisat politikaları ve bunların sonuçları irdelenecektir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın liderliğini üstlendiği dönemdeki iktisadî yapısı ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Son bölümde ise, imparatorluğun gerileme dönemlerinde sanayileş(e)memenin sosyolojik, siyasî ve iktisadî nedenleri irdelenerek çalışmanın hipotezi değerlendirilecektir.

2. DOĞU VE BATI MEDENİYETLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE FARKLARI

İktisadî büyüme ve kalkınma, ekonomideki sektörlerin yapısıyla ilgili olduğu kadar toplumun zihniyeti, kültürü ve hatta dinî inanışlarıyla da ilişkili bir kavramdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî dinamikleri irdelenirken Doğu ve Batı düzleminde sosyolojik, siyasî, kültürel özellikleri ve dinî inanışlar dikkate alınmalıdır. Zira, İmparatorluk Doğu ve Batı'nın özellikler ile sürekli etkileşim içerisinde olmuştur.

Bu noktada Doğu'nun belirtilmesi gereken ilk özelliği yaşam ve bilim felsefesinin basit ve birbirine benzer olmasıdır (Savaş, 2007: 23). Burada belirtilen basitlik, Doğu felsefesinin (ve bu felsefenin temelinde bulunan unsurların) çok fazla farklılık göstermemesi ve bu sayede felsefenin toplum birliğine önemli katkıda bulunmasıdır. Ayrıca, Doğu toplumlarında din, toplum yaşamını belirleyen en önemli öğelerden biridir. Devlet yönetimi ise, (özellikle Türk devletlerinde) laisizm⁴ ile demokrasinin belli unsurlarını ve hoşgörü temellerini taşır (Doğan, 2002: 127; 130-131; 141). Bu nedenle günümüzde dahi Doğu toplumlarında aynı devlet organizasyonu içerisinde birçok etnik kimliğin ve farklı dine mensup insanın birlikte sorunsuz bir şekilde yaşaması mümkün olmuştur. Buna paralel olarak, Doğu toplumlarında günlük yaşam din, ahlâk, töre, örf vb. kurallar ile çok ayrıntılı olarak düzenlenmektedir.

³ Doğu-Batı kavramları, Aristo'dan Montesquieu'ye, Max Weber'den K. Marx'a kadar geniş bir yelpazede düşünürün kullandığı bir ayrımdır (Avcılar, 2002: 5-6).

⁴ Burada bahsedilen laisizm din ve devlet kurumlarının/adamlarının birbirlerini kontrol altına almaması ve/veya almamaya çalışması anlamındadır.

Doğu toplumlarının başka bir özelliği de, sanayileşmeyi gerçekleştirecek kapitalist sınıflar ile din ve ahlâk kuralları arasında çelişkilerin mevcut olabilmesidir. Genel olarak Doğu toplumlarında, özel olarak da İslâm medeniyetinde toplumsal sınıflar arasında keskin ayrımlar söz konusu olmadığı için dikey geçişler de pekâlâ mümkün olmuştur. Bir kölenin rüşünü ispatladıkça yüksek derecede bir yönetici veya komutan olması çok şaşırtıcı bir olay olmadığı gibi, çoğu durumda tercih edilmiştir. Bireycilik ve materyalizmin Doğu kültüründe yer edinmemesi; bunun yerine “toplum” ve “toplumsal refah”ın ön planda olması, Doğu’nun diğer bir temel özelliğidir ve bu özellik kapitalist kalkınma süreciyle tezatlık gösterir. Nitekim, bireycilik yerine Doğu toplumlarında toplumsal dayanışma ön plandadır. Toplumsal dayanışma kurumsal olarak kendini vakıflarda, meslek birliklerinde göstermiştir ve bu kuruluşlar ekonomide çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. Başka bir deyişle, Batı kapitalizminin iktisadî insan varsayımı yerine Doğu toplumlarında ortak hareket eden insan (homo-corporatism) veya toplumsal insan (homo-sociologicus) varsayımlarının daha geçerli olduğu iddia edilebilir. Son olarak, Doğu toplumlarında toplumsal kurallarda tutucu yapı görülür ve bu yapının değişmesi genellikle uzun bir dönemi gerektirir (Dündar ve Dumrul, 2010: 242-243; Savaş, 2007: 24-25; Doğan, 2002a: 130; 141-144; Doğan, 2002b: 78; 82-86). Tüm belirtilenlere ilave olarak iktisadî yaşamda Asya tipi üretim tarzının⁵ bazı unsurları geçerlidir (Avcılar, 2002: 6-8; Divitçioğlu, 1981: 118-125). Mülkiyet sahipliğinin belirlenmesinde ise, toplum ön plandadır.

Tarihsel açıdan Doğu’nun ve Batı’nın birbirine göre üstün olduğu çeşitli dönemler söz konusu olmuştur. İslâm dünyasının bilimde ve üretimde önderliği ile Doğu’yu büyük ölçüde temsil ettiği 8. ve 12. yüzyıllar arasında Doğu, tarihteki en parlak dönemini yaşamıştır. 12 yüzyıldan itibaren Doğu’nun liderliğini Osmanlı İmparatorluğu üstlenmiş ve Lale Devrine kadar dünyadaki siyasî liderliğini de sürdürmüştür (Bulutay 2004: 5–91). Aynı dönemde gerek Çin gerekse Hindistan üretim teknolojisi ve gücü açısından Batı’nın çok ilerisinde olmuştur. Doğu’nun bilimsel çabaları kuramsal açıdan da çok ileri noktalara ulaşmış; ancak, kuramsal gelişmeler teknolojik gelişmelere uyarlanamamıştır. Belirtilen durum, üretim gücünün günümüzdeki kadar gelişmemesine neden olmuştur (Ortaylı, 2007: 145-146; Genç, 2010: 335-336; Kennedy, 2002: 11-12; 34-35).

Batı toplumlarının özellikleri ise, Doğu’nun belirtilen bu özellikleri ile neredeyse tamamen tezattır. Nitekim, Batı’nın yaşam ve bilim felsefesi kendi içerisinde oldukça karmaşık bir yapı göstermektedir. Din, ortaçağdan itibaren Batı toplum yaşamı üzerinde giderek azalan bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca, laikliğin devlet yönetiminde esas alınması uzun ve kanlı bir süreç gerektirmiştir. Günümüzde dahi Batı devlet yönetimleri farklı din ve mezheplere farklı mesafelerde bulunabilmektedirler. Söz konusu nedenden dolayı, devlet yönetimlerinin farklı etnisitelere ve farklı

⁵ Literatürde Asya tipi üretim tarzı, Osmanlı iktisadî sisteminin açıklanmasında da uzun yıllar tartışılmıştır. Esasında tartışma Asya tipi üretim tarzının gerçekten Doğu toplumlarının üretim tarzını açıklayıp açıklamadığıyla ilgilidir. Kanaatimizce, Doğu ile Batı üretim sistemlerinin farklı olduğu doğrudur; ancak, Doğu’nun üretim tarzını K. Marx’ın oluşturduğu bu şablonla açıklanması zordur. Zira, içinde bulunduğu koşullar itibarıyla K. Marx’ın Doğu toplum yapısını değerlendirebilecek bir bilgi birikimine sahip olması güçtür. Ayrıca belli ortak yönleri olmakla birlikte geniş bir coğrafyayı ve oldukça farklı kültür yapısını üretim sistemi itibarıyla genellemelerle açıklamaya çalışmak yanlış sonuçlara ulaştırabilecektir. Son olarak, Marx’ın Asya tipi üretim tarzını feodal ilişkilere dayandırması da, özellikle Osmanlı toplumu için, çok doğru olmayabilir. Nitekim, Osmanlı toplumunun Batılı anlamda feodal ilişkilere haiz olduğu literatürde fazlaca savunulmamaktadır.

dinlere hoşgörölü yaklaştığını söylemek günümüzde bile zordur. Yine Doğu toplumları ile farklı bir şekilde Batı toplumlarında günlük yaşam din, ahlâk, töre veya örflerden ziyade güç unsurlarına göre düzenlenir. Batı toplumlarında sınıfsal ayrımlar genellikle çok keskin olmuştur ve Sanayi Devrimi'ne kadar soya dayalı sınıflar arasındaki geçiş neredeyse mümkün olmamıştır. Sanayi Devrimi'nden sonra ise, toplumsal sınıflar iktisadî güce göre oluşmuş ve sınıflar arası çatışma artmıştır. Ayrıca çok önemli tartışmalar olmakla birlikte kapitalizmin gelişmesini sağlayan rekabet ve emperyal saikler Batı toplumlarının din ve ahlâk anlayışları ile çelişmemektedir. Belirtilenlerin yanında toplum ve toplumsal refah yerine bireyi ve bireyin refahını esas alan anlayış Batı'da esas alınmaktadır. Söz konusu anlayışa bağlı olarak mülkiyet hukuku da bireyi esas almaktadır. Batı toplumlarında toplumsal yapının değişmesi Doğu toplumlarına göre daha kısa zaman alabilmektedir. Son olarak Batı'nın belirtilen özellikleri büyük çapta insan kayıplarının yaşandığı savaşlar ve iç karışıklıklarla sonuçlanmış ve II. Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere büyük insanlık dramları söz konusu olmuştur (Ortaylı, 2007: 218-219).

Esasında Doğu ile Batı toplumları arasında sosyolojik ve felsefi açıdan burada belirtilenden çok fazla fark bulunmaktadır. Ancak, bu çalışmada özellikle kapitalist kalkınma sürecine geçişi etkileyenler üzerinde durulacaktır. Nitekim, günümüzde gelişme düzeylerinin Doğu ve Batı ülkeleri arasında farklılık göstermesinde, söz konusu felsefi ve sosyolojik farkların etkisi vardır. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra Batı, Doğu'ya yönelik sömürgeleştirme politikalarında zaman zaman kendi içerisinde çatışmaya düşse de, politika uygulamalarında sömürgeleştirmeyi ortak bir şekilde benimsemekte ve bu yönde birlik sağlayabilmektedir. Başka bir deyişle, Batı kendi içerisinde tarihsel deneyimleri göz önünde tutarak (özellikle de iki dünya savaşında elde ettiği deneyimlerden hareketle) sömürgeleştirme yolunda dayanışmaya gidebilmekte; bu uğurda siyasî ve iktisadî birlikler kurabilmektedir. Buna karşın, Doğu, bölgesel dayanışmayı ve iktisadî-siyasî birliği Batı kadar kolay sağlayamamakta; bölgesel fiilî çatışmalardan kaynaklanan önemli refah kayıplarına maruz kalabilmektedir.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE YÜKSELME DÖNEMLERİNDE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI VE SONUÇLARI

Bir medeniyetin veya siyasî organizasyonun coğrafi olarak genişlemesinde ve bu coğrafyada uzun yıllar hüküm sürmesinde birçok faktör etkili olabilir. Bu faktörlerin en önemlilerinden biri, ülkenin iktisadî yapısı ve gücüdür. İktisadî yapı ve güç, o medeniyetin veya siyasî organizasyonun uyguladığı iktisat politikası ile yakından ilgilidir. Uygulanan iktisat politikasının, devlet veya piyasa güdümlü olarak hangisinin temel alınacağı ise, toplumun zihniyetiyle yakından ilişkilidir. Osmanlı iktisadî sistemi de Osmanlı hayat tarzıyla, dolayısıyla da toplumsal zihniyetle yakından ilişkilidir. Osmanlı iktisadî sisteminin, klasik ve yenileşme dönemleri olmak üzere iki dönemde ele alınabileceği konusunda genel bir mutabakat mevcuttur (Tabakoğlu, 2008, 143; Toprak, 1988: 193). Kuruluş,

yükselme ve duraklama dönemleri klasik dönem olarak adlandırılırken, gerileme ve çöküş dönemleri yenileşme dönemine tekabül etmektedir. Klasik dönemde daha ziyade İslâm ve Bizans kültürünün (yani Doğu kültürünün), yenileşme dönemlerinde ise Batı'nın referans alındığı iddia edilebilir (Divitçioğlu, 1981: 115). Kuruluşundan itibaren bu sistemin Osmanlı yönetimi açısından üç temel ilke göze çarpmaktadır. Bunlar şehirlerin ve halkın temel ihtiyaçlarının tedarik anlamında iâşecilik (provizyonizm), devlet gelirlerinde istikrar ve yüksek seviye anlamında fiskalizm ve kadîm olana uyma anlamında gelenekçiliktir. Belirtilen ilkeler ekonominin yönlendirilmesinde titizlikle riayet edilen esaslardır. Bunlardan özellikle gelenekçilikten Tanzimat'tan sonra vazgeçildiği provizyonizmin ve fiskalizmin ise daha önceki kararlılıkla uygulanmadığı iddia edilebilir (Genç, 2010: 47; 61-68; 84-85; 97).

Osmanlı İmparatorluğu kuruluş yıllarından itibaren ekonomik düzenini merkezî yönetimin gücünü artırma suretiyle “devlet” esaslı olarak geliştirmiştir. Ekonomide güdülen temel amaç ise, “kendi kendine yeterlilik” olmuştur (Bulut, 2000: 28). Böylesi bir iktisadî düzen İmparatorluğun yükseliş dönemlerinde Batı'ya karşı üstünlüğünün de temel faktörlerinden biri olmuştur. Nitekim, İmparatorluğun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde iktisadî ve siyasî sistemin hareket noktası adalet fikridir. Bu nedenle devletin devamlılığının sağlanabilmesi için gerekli olan gelirleri artırma politikası da adalete dayanmıştır⁶. Sosyal refah da adaletin başka bir yönüdür. Devletin aldığı iktisadî kararlarda sosyal refahın ve dengelerin sağlanması önem arz etmiştir. Sosyal refahı ve dengeleri sağlama amacı yönetimin “gelenekçilik” ilkesi ile yakından ilişkilidir. Gelenekçilik, temel ilkelerini İslâm'dan almış, denenmiş “iyi”lerdir. Bu çerçevede iktisadî anlamda “eşitlik” Allah önündeki kul eşitliğine dayanmaktadır (Genç, 2010: 50; 72-73; 83-84; Barkan, 1975).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya karşı üstünlüğünün başka bir yönü de, o dönemde iktisadî gücü belirleyen üç temel unsur olan toprak, nüfus ve ordu ile ilgilidir. Osmanlı bu temel güç unsurlarını kuruluş ve yükseliş dönemlerinde birbirleri ile destekli bir şekilde ve merkezden yönlendirmiştir (Tanilli, 2006: 323-324). Toprak, “devletin tasarrufu” altında tebaaya neredeyse eşit bir şekilde dağıtılmış; bir yandan tarım üretimi kanunlar ile garanti altına alınmış ve diğer yandan da tarım üretiminin fazlası ordunun bel kemiğini oluşturan tımarlı sipahilerine tahsis edilmiştir. Bu rejim, bir yandan toprağa dayalı adaletsiz gelir dağılımının oluşmasını ve toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasını engellemiş⁷, diğer yandan da ordunun merkezî hükümet harcamalarına gerek kalmaksızın

⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki adalet anlayışı ile ilgili olarak Divitçioğlu (1981)'den Naima Tarihi'ne, Mukaddime'ye ve hatta Kutadgu Bilig'e atfen çizilen “Daire-î Adliye” önemli fikirler vermektedir. “Daire-î Adliye” devletin gücü ile adalet arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir mekanizma ile göstermektedir: devletin gücü adalete bağlıdır; bununla birlikte, adalet de devletin gücüne bağlıdır. Bu ilişki indirgenmiş form kanıtı olarak değerlendirilebilir. Söz konusu ilişki yapısal denklemlerle açıklanacak olursa:

- 1- Devlet, kulun (yani yöneticilerin) fonksiyonudur,
- 2- Kul, iktisadî gücün (ya da malın) fonksiyonudur,
- 3- İktisadî güç, reayanın fonksiyonudur,
- 4- Reaya, adaletin fonksiyonudur.

Burada fonksiyonel ilişkiler artan yönlüdür (Divitçioğlu, 1981: 93-95). Ayrıca, Tabakoğlu (2008)'de de temel çatı korunmakla birlikte adalet dairesinin sekiz ilkesinden bahsedilmektedir. Burada farklı ve ek olarak asker ve devlet ilişkisi; ekonomi ve asker ilişkisi; ekonomi ve reaya ilişkisi de dikkate alınmaktadır (Tabakoğlu, 2008: 146).

⁷ Pamuk (2008)'e göre toprak aristokrasisinin oluşmama nedeni devşirme bürokrasinin gücünden kaynaklanmıştır (Pamuk, 2008: 20).

finansmanını sağlamıştır. Toprak rejiminin temel unsurlarından olan tımarlı sipahilerinin toprak üzerindeki hakları son derece kısıtlanmış; alım-satım yapamamışlar, miras bırakamamışlar ve köylülere toprağın kullanımı konusunda diledikleri her şartı koşamamışlardır. Tüm bu sebeplerden ötürü tımarlı sipahilerin köylü ile ilişkileri, köylü ile vergi memurlarının veya mülk sahiplerinin ilişkileri kadar kötü olmuyordu. Aynı zamanda toprak düzeni, toprak ağalarının ortaya çıkmasını engellediği için iç karışıklıkların doğuracağı iktisadî külfetleri de engellemiştir. Uygulanan toprak rejimi ile elde edilen üretimin adil dağılımı amaçlanmıştır. Toprak mülkiyetinin babadan oğula miras yoluyla geçen bir “kiralama” rejimi olması, devletin toprak alım-satımlarını oldukça katı bir şekilde kontrol altında tutması ve bölüşümün merkezî yönetim tarafından karşılıklılık ilkesine göre belirlenmesi reayanın sipahi tarafından sömürülmesini engellemiştir⁸. Böyle bir toprak rejiminin merkezî iktidarın gücünü daim kılma amacıyla uygulandığı iddia edilebilir. Ancak oluşan artık değer belli bir toplumsal sınıfın elinde kalmaması ve üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolü, kapitalist anlamda gelişmenin önünde bir engel teşkil etmiştir (Bulut, 2012: 74; Genç, 2010: 73; Tabakoğlu, 2008: 146; 160; 221-222; Bektaş-Öztaşkın, 2007: 252; 257; Özbilgen, 2004: 416-417; Pamuk, 2003b: 94; Kongar, 1997: 57; Dıvıçioğlu, 1981: 51-53).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren en azından 300 yıl boyunca Batı'ya olan siyasî ve iktisadî üstünlüğü son derece açıktır. Belirtilen üstünlükte Batılı anlamda baskıcı bir feodal yapının olmamasının ve bunun merkezî yönetimi son derece güçlü kılması önem arz etmektedir. Ayrıca, belli istisnaları olmakla birlikte⁹ toprakta devlet ve vakıf mülkiyeti esas alınması da belirtilen üstünlüğün sebepleri arasındadır. Daha önce de bahsedildiği üzere, sipahi köylünün başındaki derebeyi değil, devletin halkın hizmetinde olan memurudur. Bu hizmet reayanın eşkıyaya karşı güvenliğinin sağlanması şeklindeydi. Reaya, toprakla birlikte alınıp satılan serf'ten çok farklı bir şekilde hür olmuştur. Sipahi ile reaya arasındaki ilişkiler çok sıkı kurallarla düzenlenmişti. Reayanın sipahinin olası haksız muamelelerine karşı direnme hakkı ve yasal güvenceleri bulunmaktaydı. Bunların yanında reaya angarya da dâhil olmak üzere ortaçağda serflere uygulanan birçok sömürüye karşı koruma altındaydı. Serf, devletin vatandaşı değil feodal beyin malı iken; Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan tüm insanlar padişahın tebaası idi ve İslâm anlayışının bir gereği olarak tebaa Allah'ın emanetiydi (Genç, 2010: 82; 89-90; Tabakoğlu, 2008: 223; Bektaş-Öztaşkın, 2007: 250; 252-253; Pamuk, 2003a: 47; 56-59; Avcıoğlu, 2001: 12; Dıvıçioğlu, 1981: 54-55).

Her ne kadar ekonomiyi yönlendirmede devlet esas alınsa da, İmparatorluğun sınırları genişledikçe devletin ekonomiye müdahalesi de sınırlı kalmıştır. İmparatorluğun tarım toplumu olması nedeniyle vergi gelirlerinin önemli bir kısmı tarımsal üretimden karşılanmaktaydı. Bu nedenle İmparatorluğun 18. yüzyıla kadar temel önceliklerinden biri tarımsal üretimin devamlılığını sağlamaktı. Müdahalenin niteliği de belirtilen amaca yönelikti ve bu yöntem ekonomideki fiyatların

⁸ Esasında K. Marx, Doğu toplumlarındaki gelişmelerin toprakta özel mülkiyetin olmaması ile açıklanabileceğini iddia etmektedir (Dıvıçioğlu, 1981: 17). Bu iddianın abartılı bir tarafı olmakla birlikte haklılık payı da söz konusudur.

⁹ Bu istisnalar bile hükümdarın fermanıya ve genellikle vakıflar aracılığıyla mümkündür (Dıvıçioğlu, 1981, 61).

oluşmasına müdahale anlamına gelmiyordu. Her ne kadar İmparatorlukta sürekli bir şekilde fiyat ve miktar sınırlamalarıyla ekonomiye müdahale edildiği görüşü daha yaygın olsa da, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bu müdahalenin sürekli ya da düzenli olduğuna dair kanıtlar güçlü değildir. Ancak, 18. ve 19. yüzyılda askerî açıdan yaşanan gerilemelerin de etkisiyle devlet müdahalesi içerik değiştirmiştir (Pamuk, 2003b: 90-91).

Aynı dönemde Batı’da Osmanlı iktisadî düzeniyle zıt bir yapı görülmektedir. İktisat politikası - derebeyliklerin özerk bir yapı arz etmesinden dolayı- merkezî yönetimin inisiyatifinde uygulanamamıştır. Ekonomide tarım üretimi esas olmakla birlikte derebeylik rejimi bir yandan ülkeler içinde bağımsız yapılar oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal gelir dağılımında da aşırı bir adaletsizliğe yol açmıştır. Bu dönemde Batı ordularının düzensiz ve çok başlı olması askerî gücün sağlayacağı iktisadî kazançları da azaltmıştır. Merkezî krallıklar da belirtilenlere bağlı olarak güçsüz kalmıştır. Nüfus ise, sık sık salgın hastalıklarla ve başarısız savaşlarla sınırlı ve verimsiz kalmıştır.

Tüm anlatılanlardan görüleceği üzere Klasik Osmanlı sistemini Batı’dan ayıran en önemli unsur, adalet konusundaki zihniyettir. Klasik Osmanlı iktisat sistemi talep yönlü değil arz yönlüdür ve bu anlayış Osmanlı adalet anlayışı ile bağlantılıdır. Buna göre insanın ekonomi için olduğunu ifade eden çağdaş kapitalist anlayışın tersine, klasik Osmanlı sistemi ekonominin insan için olduğu düşüncesiyle ihdas edilmiştir. Yine, Osmanlı İmparatorluğu’nda toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan müteşebbis insan tipi söz konusuysen, kapitalist Batı uygarlıklarında kişisel menfaat idealize edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı toplumunu ve iktisadî sistemini büyük ölçüde Ahi zihniyeti yönlendirirken, sömürgeci faaliyetler ve sınıf mücadelelerinin görüldüğü Batı uygarlıklarında burjuva zihniyeti ön plana çıkmıştır (Bulut, 2012: 69; Tabakoğlu, 2008: 147; 151).

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde esnaf ve sanatkâr da oldukça yetkin bir şekilde teşkilatlanmıştır. Yukarıda da bahsedilen bu teşkilatlanma, ahilik kurumu altında gerçekleştirilmiştir (Dönek, 2000: 1). Ahilik kurumu devletin askerî ve idarî teşkilatı üzerinde de önemli bir etkiye sahip olduğu gibi, piyasanın düzeninde ve denetiminde de önemli bir rol almıştır. Ahi teşkilatı, ekonomide ve piyasada din ve ahlâk kurallarının yerleşmesinde etkin olmuştur. Bu teşkilat meslek içi rekabetten ziyade dayanışmayı teşvik eden ve üretimde kalite standartlarını güvence altına alan bir örgütlenmedir. Toplumsal yaşamda ve üretimde egoist insan tipinden ziyade altruist insan tipini esas alan ahilik, uzun bir dönem imparatorluğun iktisadî faaliyetinin temel unsuru sayılmıştır. Ahi örgütlenmesinin temel iktisadî amaçlarından biri esnaf ve sanatkârın tekeldi gücü korumak, servetin belli ellerde toplanmasını ve üreticiler arasındaki ihtilâfları önlemek olmuştur. Söz konusu amaçları gerçekleştirmek için iç rekabet devlet mekanizması ile kısıtlanmıştır. Tam bu noktada ahi teşkilatının belirtilen ilkelerinin ve devlet yönetimindeki güçlerinin kapitalist sanayileşmenin önünde önemli bir engel teşkil ettiği iddia edilebilir. Nitekim, talebin arttığı üretim sahalarında ahi teşkilatının izni dışında üretim yapmaya çalışan üreticiler bu teşkilat tarafından merkezî yönetime şikâyet edildiğinde devlet ahilerden yana tavır almıştır (Pamuk, 2003b: 59-61). “Gedik Usulü” olarak

adlandırılan ve bir nevi esnaf tekeli yaratan uygulama Osmanlı sanayisinin gelişimine önemli bir engel teşkil etmiştir. Bu usul çerçevesinde getirilen kısıtlamalar müteşebbislerin kapitalist dinamiklerini de kırmıştır (İnalçık, 2013: 76-77; Bulut, 2012: 68; Genç, 2010: 302-303; Seyitdanlıoğlu, 2009: 55; Tabakoğlu, 2008: 146-147; Pamuk, 2003a: 72; 75; Toprak, 1988:194). Genç (2010)’a göre Ahilik tekeli zihniyetinden dolayı İslâm’ın ekonomi konusundaki liberal yanıyla da çelişmektedir (Genç, 2010: 57-58).

Yukarıda temel ilkeleri ortaya koyulan iktisat politikalarının ve iktisadî sistemin tarım ekonomisi şartları altında halkın refah seviyesini ve dolayısıyla da devletin siyasî gücünü artırdığı iddia edilebilir. Nitekim, uygulanan politika iktisadî kaynakların adil paylaşımını esas almaktadır. Böylece, halkın üretimi ve tüketimi istikrarlı ve yüksek bir düzeyde tutulmakta, buna bağlı olarak da devletin kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirmesi sağlanmaktadır. Kuruluş ve yükselme dönemlerinde uygulanan iktisat politikaları fethedilen topraklarda âdeti bir sosyal devrim yaratmış ve imparatorluğun Doğu Avrupa’da daha hızlı yayılmasında etkili olmuştur (Genç, 2010: 80; Tabakoğlu, 2008: 223). Ancak belirtilmesi gereken önemli bir husus da, kuruluş ve yükselme dönemlerinde uygulanan iktisadî politikaların ve sosyolojik yapının kapitalist paternde sanayileşmenin önünde engel oluşturmasıdır. Nitekim, toplumsal gelir adaletine dayalı iktisadî sistem kapitalist paternde sanayileşme için gerekli sermaye birikiminin belli bir toplumsal sınıfta toplanmasına engel olmuştur. Esasında tüm dünyanın tarım ekonomisinde olduğu dönemler için böylesi bir ihtiyaç da doğmadığı gibi, bu dönemde dağılımda adaleti esas alan toprak rejimi Osmanlı İmparatorluğu’nun temel güç kaynaklarından olmuştur.

4. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN DURAKLAMA VE GERİLEME DÖNEMLERİNDE SANAYİLEŞEMEMESİNİN SEBEPLERİ

Tarihçiler, geçmişte bir devletin yükselişini, duraklamasını ve gerilemesini belirli savaş ve anlaşmalara bağlama eğilimindedirler. Ancak, bir devletin yaşam çizgisinin iktisadî gelişim çizgisine bağlı olduğu iddia ediliyorsa, o devletin iktisadî gidişatının da incelenmesi gerekir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükselme dönemleri, tüm dünyanın tarım ekonomisinde olduğu döneme tekabül etmektedir. Ancak, Batı’da coğrafi keşiflerin ve Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesi ile İmparatorluğun gerilemesi ve çöküşü aynı döneme tekabül etmektedir. Başka bir deyişle, İmparatorluğun Batı’daki iktisadî değişime ayak uyduramaması gerilemenin belki de en önemli sebebi olmuştur. Zira, sanayileşme sadece teknik bir konu olmayıp aynı zamanda hukukî, siyasî, kurumsal, sosyolojik, iktisadî ve özellikle de kültürel birçok yönü bulunan bir kavramdır (Ortaylı, 2007: 2-3). Bir ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi belli bir toplumsal kültür gerektirdiği gibi sanayileşmenin doğurduğu bir kültür de söz konusudur. Literatürde sanayileşme konusunda kültürel ve sosyolojik nedenlerden çok iktisadî ve siyasî nedenlere vurgu yapılmaktadır. Bu kısımda Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayileşememesinin nedenleri öncelikle sosyolojik ve siyasî ve sonra da iktisadî

olarak ele alınacaktır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesindeki arka plan ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

4.1. Sosyolojik Nedenler

Kapitalizmin bir toplumda gelişmesi için toplum yapısının buna uygun olması gerekmektedir. Öncelikle, kapitalizmin bir toplumda iç dinamiklerle gelişmesi için kâr ve fayda maksimizasyonunun toplumun tüm bireylerinde birincil amaç olması gerekmektedir. Ayrıca, üretim araçlarının ağırlıklı olarak özel mülkiyette olması ve işgücünün hareketliliğindeki engellerin kaldırılması da kapitalizmin gelişmesinde gerekli unsurlardır. Kapitalizmin gelişmesinde toplumsal yapıdaki rekabet ile toplumsal sınıflar ve uluslar arasındaki çatışmalar da önem arz etmektedir. Bunlara ilave olarak, ticaretteki idari kısıtlamaların makul düzeyde olması da kapitalizmin gelişmesinde önemlidir (Buluş, 2002: 167; Ongan, 2008: 227). Kapitalizmin gelişmesinde karar alma süreçlerindeki kriterler de önem arz etmektedir. Nitekim, modern kapitalizme geçişte alternatifler arasındaki seçim için dinî ve örfî kutsallar veya ahlâk kuralları yerine teknik verimliliğin esas alınması gerekmektedir. Başka bir deyişle, insan zihniyetinin fayda ve kâr maksimizasyonuna dayalı ve kişisel çıkar odaklı bir ahlâk anlayışına evrilmesi kapitalist gelişmenin de ön şartıdır (Bulut, 2012: 73; Akdemir ve Gülcan, 2003: 245). Belirtilenlere ilave olarak kapitalizmin gelişmesinde kurumsal yapının ve hukukî sistemin ticareti kolaylaştırıcı bir şekilde ihdası da gereklidir. Nitekim, kapitalizmin gelişiminde anonim şirketlerin varlığı özellikle riski üstlenen müteşebbisler için sermaye sorumluluğu açısından hayatî bir role sahip olmuştur (Bulut, 2012: 80-81).

Osmanlı düşünce yapısı ve bağlı olarak iktisadî sistemi, her ne kadar son dönemlerinde Batı etkisine girse de, Türk geleneği ve İslâm düşüncesi dâhilinde açıklanabilir. Bu çerçevede İmparatorluğun Batı'daki iktisadî değişime ayak uyduramaması daha iyi değerlendirilebilir. Türk devlet geleneğinde hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrası dönemde tarım toplumlarının temel üretim faktörü olan toprak, devletle özdeş olan hükümdarıdır (Divitçioğlu, 1981: 45-46). Esasında bu durum Kur'an'ın toplumsal adalete ilişkin emirleri ile yakından alâkalıdır. İnsanların ve toplumların bütün potansiyellerini harekete geçirmesi yönünde telkinleri olan İslâm felsefesinde zenginleşmenin adalet çerçevesinde gerçekleştirilmesi önemli bir ilkedir (Savaş, 2007: 132-133). Hükümdarın bu iki amacı gerçekleştirmedeki işlevi ise, mülkiyet açısından ve mülkiyetin belli sınıflarda toplanmasını engelleme ile gerçekleşmektedir. Bu açıdan İmparatorlukta toplumsal gelir adaletinin bozulmamasına titizlikle dikkat edildiğine dair kanıtlar mevcuttur (Genç, 2010: 76-77). Ancak, böyle bir politika kapitalizmin gelişimine de engeldir. Nitekim, kapitalizmin Batı'lı anlamda gelişimini sağlayacak saikler, İmparatorluğun özellikle klasik döneminde gerek yönetim zihniyetinde gerekse toplumsal yapısında mevcut değildir. Zira, Osmanlı toplum organizasyonunda ve yönetiminde bireysel çıkardan ziyade toplumsal çıkar esas alınmıştır. Bu yüzden alternatifler arasındaki tercihler şer'î ve örfî kuralların kutsallarına göre yapılmış, toprak mülkiyeti genelde devlete ve vakıflara ait olmuş, ticarete

birçok dönemde önemli sınırlamalar getirilmiş ve toprağa bağlı nüfusun göçü toplum yararı adına yasalarla kısıtlanabilmiştir. Ayrıca Osmanlı değer sisteminde “rekabet” ve “çatışma” yerine, “işbirliği” ve “dayanışma” esastır. Diğer yandan, anonim şirketlerin genel mantığının İslâm ve Osmanlı toplumundaki “kul hakkı” kavramı ile bağdaşıp bağdaşmadığı ise tartışmalıdır Kapitalizmin yukarıda da belirtilen ön şartları bir yana Osmanlı’da iktisadî sistem “provizyonel” esaslı olmuştur. Başka bir deyişle, Osmanlı ekonomi politikasında günümüz Batı ekonomilerinde olduğu gibi üretimin talep itişli olarak artırılması ve bu surette sürekli ihtiyaç oluşturulması yerine toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması yeterli görülmüştür (Bulut, 2012: 80-81; Genç, 2010: 74).

İmparatorlukta kapitalist kalkınma önündeki önemli bir sosyolojik engel de, toplumsal sınıflaşma ile ilgilidir. Osmanlı yönetim anlayışında aristokrat bir sınıfın oluşması engellenmiştir. Bu konuda en tipik örnek padişah eşlerinin, yani daha sonraki padişah annelerinin, halktan ve hatta kölelerden gelmesidir (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 112; Bektaş-Öztaşkın, 2007: 259). Aristokrat sınıfın oluşmaması, burjuva sınıfının ortaya çıkmamasında da bir etken olarak düşünülebilir. Burjuva sınıfının oluşmamasında önemli bir etken tüccarlara uygulanan kâr tahditleridir. Aslında her iki politikanın da iktisadî gücün siyasî güce dönüşmemesi ve yönetime rakip çıkmaması adına uygulandığı iddia edilebilir. İmparatorluğun çok milletli yapısı ve millî burjuvanın ortaya çıkmaması modernleşme konusunda da tereddüt ve gecikme nedeni olmuştur. Böyle bir durum, önce ticarî sonra da sanayi burjuvazisinin oluşmasının önünde engel teşkil etmiştir. Belirtilenlerin yanı sıra, üretimin tarıma dayalı olduğu Osmanlı toplumunda tarımsal artık değer topluma mal edilmesi ve belli sınıflarda toplanmaması daha çok tercih edilen bir politika olmuştur (İnalçık, 2013: 42; Genç, 2010: 86; 93).

İmparatorlukta toplumsal işbölümü de kapitalist sanayileşme paterni önünde bir engel olmuştur. İmparatorlukta yönetici, köylü ve asker nüfus Müslüman ve Türk unsurlardan oluşurken, ticaret ve tefecilikle uğraşan nüfus, gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı. Osmanlı klasik döneminin farklılıkları zenginliğe çevirmede belki de iktisadî gücü arttıran bu işbölümü, Batı’nın kapitalistleşmesi karşısında bir dezavantaja dönüşmüştür (Bulut, 2012: 65). Toplumsal anlamda böyle bir ayrışma, bireysel sermaye birikiminin gerçekleşmesinde ve sonrasında sanayileşme hareketinin başlamasında engel teşkil etmiştir. Nitekim, Osmanlı toplumunda gayrimüslim unsurlar ticaret ve tefeciliği tekelinde tutmakta ve birikimlerini de sanayiye aktarmamaktaydı (Avcıoğlu, 2001: 29). Öyle ki, 1914 yılı itibariyle sermaye mülkiyeti açısından Türklerin sahip olduğu pay ancak %15 düzeyinde iken, Rum ve Ermenilerin toplam içindeki payları %70’lere ulaşmaktaydı. Sermaye mülkiyeti bir yana Osmanlı toplumunda sanayi kesimindeki Türk nüfusun toplam nüfusa oranı da %15 civarındaydı. Oysa, sanayi kapitalizmine geçişte ticarî kapitalizmden elde edilen birikimin çok büyük bir önemi vardır. Bu birikimin ülke sınırları içerisinde yatırımlara dönüşmesinde ise, millî burjuvazinin varlığı gerekmektedir. Ayrıca, Osmanlı toplumunda şehirleşmenin Avrupa’daki kadar olmaması da sanayileşmenin önünde toplumsal işbölümü ile alakalı sosyolojik bir engeldir (Elvis, 2005). Zira,

kentleşme ticarî faaliyetin yoğunluğunu ve işbölümünün artışı sağlayan bir faktördür (Yıldırım, 2009: 9; Torun, 2003: 184; Kongar, 1997: 260-262).

İmparatorlukta sanayileşme çabalarındaki bir diğer sosyolojik engel de, nitelikli emek yönünde yaşanan sıkıntılardır. Nitekim, Osmanlı’da sanayileşme çabalarının başladığı 19. yüzyılda sanayi için gerekli ara ve sermaye mallarının neredeyse tamamı Avrupa’dan gelmekteydi ve bunlarla ilgili uzman personel de Avrupa kökenliydi. Böylesi bir durumun üretim maliyetlerini artırması da kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca, sanayi ile uğraşan toplumsal kesimin gayrimüslimler olması da millî burjuvanın ve dolayısıyla millî sanayinin güçlenmesinde bir engel teşkil etmiştir. Burjuvanın ortaya çıkmasındaki önemli bir engelin de Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükselme dönemlerinde iktisadî gücün temel dinamiği olan Ahi teşkilatı ve bu teşkilatın temel felsefesi olan sufizm olduğu iddia edilebilir (Ülgener, 2006: 111-121). Nitekim, sufizm tasavvufî kökenleri itibariyle öbür dünyacı bir eğilime sahiptir, toplumda itidali, eşitliği ve dayanışmayı esas almaktadır. Sufizmde Meta’ya sahip olma konusunda ihtiyatlılık ve geri durma telkin edilir. Mensupları arasında homo-economicus varsayımına tezat bir şekilde “ben” değil “biz” geçerlidir (Genç, 2010: 75-76; 79; Ülgener, 2006: 94-95; Clark, 2006: 472-473; Elvis, 2005; Akça ve Demirpolat, 2003: 206). Her ne kadar Bulut (2012)’de sufizmin tüm toplumda yaygın olmadığı ve Osmanlı’nın geri kalmışlığının sufizme bağlanamayacağı iddia edilse de, İmparatorluğun sınırları içinde ve dışında kurulan iletişim sufizmin yönetim tarzını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Daha önce de bahsedildiği üzere Doğu toplumlarında dinin yönetim tarzına ve yönetim tarzının toplumun zihniyetine etkisi büyüktür. Şeyh Edebali’nin Osman Gazi’ye nasihati âdetâ Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığı süresince anayasası olmuş ve tüm tebaa bu anayasaya uzun bir dönem bağlı kalmıştır. Başka bir deyişle, sufizmin temel ilkeleri Osmanlı toplumunda yönetim tarzının esası olmuş ve tüm tebaa tarafından bu ilkeler zımnî olarak kabul edilmiştir. Bu görüşü destekler nitelikte Ülgener (2006)’da da otorite ve geleneğin tasavvuf ve tarikatlar vasıtasıyla toplumun tüm katmanlarına aktarıldığı iddia edilmektedir (Ülgener, 2006: 122).

Esasında Avrupa Osmanlı’nın gücünü uzun bir dönem kabullenmiş; ancak, Avrupa üstün duruma geçtiğinde Osmanlı bu durumu önemsememiş ve oluşan durum geçmişle olan bağların zayıflamasıyla açıklanmıştır. Böyle bir düşünce ile Osmanlı’da ıslahatlar Batı’nın kendisine üstünlük sağladığı alanları tespit etme ve bunları aktaracak iletişim kanalları ihdas etme yönünde değil, geçmişteki kurumların yeni bir yapıyla işlerlik kazandırılmasına yönelik olmuştur (Genç, 2010: 336-337). Söz konusu durum esasında İmparatorluğun uzun bir dönem süren Batı karşısındaki üstünlüğünün aşırı özgüvene dönüşmesinin sonucudur. Bulut (2012)’ye göre, 19. yüzyılda Osmanlı yöneticilerinin Batı ile rekabet etmeye yardımcı olacak reformları uygulamamalarında bu özgüven etkilidir (Bulut, 2012: 77). Nitekim, Kennedy (2002)’de Osmanlı İmparatorluğu’nun içe dönmesi ile birlikte dünyaya hâkim olma fırsatını kaçırdığı iddia edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun içe kapanmasının ve Batı medeniyetini küçümsemesinin başka bir sonucu da, nüfus artışı ile ilgilidir. Osmanlı’nın Avrupa’daki tıbbî gelişmelere kayıtsız kalması da dolaylı olarak sanayileşmenin

önündeki engellerden biri olmuştur. Nitekim, salgın hastalıklara karşı modern tıp tekniklerinin uygulanamaması nüfus artışının Batı'ya göre kısıtlı kalmasına neden olmuştur (Kennedy, 2002: 34; 37).

Yukarıda belirtilenlerin aksine Murphey (1992)'de Avrupa'dan Osmanlı'ya bilgi akışının sekteye uğramasının nedeni Avrupa'daki gelişmelerdir. Çalışmaya göre sivil ve askerî projelerde kullanılmak üzere Batı'da gerçekleşen her türlü ilmî projeyi izlemek ve aktarmak için Osmanlı bürokrasinde “Taife-i Efrenciyan” isimli grup görevlidir. Bu grup 15. ve 16. yüzyılda Batı'daki birçok teknolojik gelişmeyi aktarmışlardır. Ancak bilgi akışının sekteye uğramasında Avrupa'daki merkantilist politikalar ve merkezi devletlerin güçlenmesi ile içe kapanmaları etkili olmuştur (Murphey, 1992: 8-9).

İmparatorlukta kapitalist paternde sanayileşmenin önündeki bir engel de kölelik müessesesi ile ilgilidir. Genç (2010)'a göre, Batı'nın kölelik gibi birçok kurumu büyük bir eşitsizliğe dayanmaktadır. Oysa, Doğu'da (özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda) kölelik kurumu hukukî temellerle ihdas edilmekteydi. İslâm düşüncesi bu kurumu sömürme amacından uzak tutmaya çalışmaktaydı. Osmanlı toplum yapısı içerisinde kölelik müessesesi, ticareti de dâhil olmak üzere varlığını uzun bir dönem sürdürse de Batı ile karşılaştırıldığında insanî olduğu iddia edilebilir. Zira gerek İslâm düşüncesi gerekse Osmanlı örfî hukuku kölelerin hane halkının bir ferdi gibi muamele görmesini sağlayan hükümleri içermekte ve kölelerin azat edilmesini teşvik etmektedir. Oysa, Batı'da kölelik rejimi bugün de etkilerini sürdürecektir bir şekilde oldukça insanlık dışı uygulanmıştır. Böyle bir durum, artık değer ve sonuçta sermaye birikiminin Batı'da Doğu'ya göre daha fazla olmasına yol açmıştır (Genç, 2010: 338-339).

Bahsedilmesi gereken son olgu sosyal katmanlaşma ile ilgilidir. Batı'nın sosyolojik yapısında sosyal katmanlaşma gerek tarım toplumundaki serf-derebeyi gerek sanayi toplumundaki burjuva-proleter ayrımı itibarıyla oldukça katıdır. Oysa genelde Doğu toplumlarında özeldir ise, Osmanlı toplumunda sosyal tabakalaşma son derece naiftir. Daha önce değinildiği üzere, bir kölenin toplumun en alt tabakalarında adım adım devletin en üst derecedeki yönetim makamına gelmesi sık yaşanan ve toplum içinde çok şaşırtıcı olmayan bir vak'adır¹⁰. Ancak Osmanlı toplumunda bu politikanın tersi de söz konusudur. Yani devletin en üst kademesinde görev yapan bir kişi bir anda toplumun en alt kademesine düşebilmekte ve bütün mal varlığına devlet el koyabilmekteydi. Nitekim, Osmanlı zihniyetinde toplum çıkarları bireysel çıkarlardan önde tutulmakta ve bireylerin aşırı bir şekilde zenginleşmesi bazı hallerde müsadere uygulamaları ile engellenmekteydi. Söz konusu politikanın temel gayelerinden biri de merkezî yönetime karşı bir güç elitinin oluşmasını engellemektir. Bu durum sanayileşmenin gerçekleşmesinde gerekli birikime sahip bir burjuva sınıfının doğmasına bir engel olmuştur (Bulut, 2012: 71; 78; Genç, 2010: 339-340; Tabakoğlu, 2008: 165; Bektaş-Öztaşkın, 2007: 255; Divitçioğlu, 1981: 65).

¹⁰ Bu konudaki tarihsel örnekler için bakınız: Divitçioğlu, 1981: 63-65.

4.2. Politik Nedenler

İktisat politikaları devletin ekonomiye ne kadar müdahale edebildiğini ve ekonomideki zihniyeti önemli ölçüde göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zihniyet ve kurumlarının oluşmasında; bunların sonucu olarak politikaların ihdasında ve uygulanmasında Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eyyübîler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri gibi geçmiş İslâm devletlerinin büyük etkileri vardır. Nitekim ikta, mukataa ve tımar rejimi ile ahi teşkilatı geçmiş İslâm devletlerinden Osmanlı İmparatorluğu'na miras olarak kalmıştır. Bununla birlikte, daha önceki bazı İslâm devletlerinde geçerli olan soy asilzadeliği ve aşiret zihniyeti Osmanlı devletinde bertaraf edilmeye çalışılarak merkezî-üniter bir devlet anlayışı benimsenmiştir (Tabakoğlu, 2008: 143-145; Pamuk, 2003a: 93-94). Böyle bir yapı Doğu'da ve Batı'da geniş topraklara sahip olan İmparatorluğun bu topraklardaki zihniyet yapılarını da benimseyebildiğini ve böylece siyasî olarak devamlılığını sağlamaya çalıştığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun temel stratejik politikası fetihlerin devamlılığı üzerinedir. Fetihler sayesinde önemli bir genişleme yapılsa da, bu genişlemenin çöküşte etkili olduğu iddia edilebilir. Nitekim, büyüyen sınırlar aynı zamanda büyüyen bir ordu ile kontrol altında tutulabilirdi. Büyüyen bir ordunun sonucu ise, yönetimin giderek daha fazla askerleşmesidir. İmparatorluk her ne kadar İslâm dünyasının Batı karşısındaki koruyucusu olsa da, özellikle Doğu'da Şîilerin güç kazanması ve Sünnîlerle büyük bir çatışmaya girmeleri Osmanlı askerî gücünün Batı karşısında bölünmesine yol açmıştır. Ayrıca, genişleyen sınırlar ve buna mukabil büyümesi gereken ordunun finansmanını gerçekleştirecek bir iktisadî düzen bazı durumlarda yetersiz kalmıştır. Böyle bir yetersizliğin yanı sıra, fiyat devrimi karşısında çöken Osmanlı ekonomisi, toplumsal bir kaosu da bütün şiddeti ile yaşamıştır. Tüm bu faktörler askerî gücün Batı'ya yönlendirilmesini kısıtlamıştır. Belirtilenlerin yanı sıra ordunun kendini modernleştirme yönündeki motivasyonunun düşük olması veya modernleşmenin finanse edilememesi de sanayileşme önünde bir engel olarak düşünülebilir (Kennedy, 2002: 33-38). Nitekim, askerî sanayi bir çok örnekte görüleceği üzere ekonomiye önemli katkılar yapabilmekte ve birçok yenilik (inovasyon) bu sanayiden elde edilebilmektedir.

Dış ticaret politikaları konusunda kapitalist paterne aykırı uygulamalar, tarımsal üretim üzerinde de görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarıma dayalı ekonomisi gerileme döneminde bir darboğaza girmiştir. Bundaki temel etken, siyasîdir ve toprak rejiminin değişmesinden kaynaklanmıştır. Toprak rejiminin temel ilkesi olan “toplumun” ve “toplumsal refah”ın ön plana alınma ilkesi 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak rejimi değişikliğe uğramıştır. Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde uygulanan mirî toprak rejiminden, kişilerin mutlak mülkiyetinin esas alındığı toprak rejimine geçilmiştir (Cin, 1978: 433). Toprak rejiminin bozulmasının, sanayi kapitalizmine geçiş için bir avantaj sağlayacağı düşünülebilir. Ancak, bu rejimin bozulması üretimin daha da düşmesine yol açmış, uygulanan iltizam rejimi köylü üzerinde derin bir baskı oluşturmuş ve sonuçta köylü tarımsal üretimi azaltmıştır. Tarımsal üretimin düşüşü iktisadî olduğu kadar malî sonuçlara da

sahip olmuştur. Zira, Osmanlı malî sistemi büyük ölçüde tarımsal vergilere bağlıydı ve vergi gelirlerindeki düşüş sanayinin devlet eliyle finansmanını da engellemiştir (Anbar, 2009: 20).

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak rejiminin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Batı karşısında üstünlüğünü sağlayan bir özelliği de tımar sahiplerine yönelik katı bir şekilde uygulanan kurallardır. Bu kurallar merkezî otorite tarafından belirlenmekteydi ve tımar sahipleri bu kurallar dairesinden çıkma hakkına ve gücüne sahip değildiler (Genç, 2010: 48). Sistem daha önce de bahsedildiği üzere provizyonel çerçevede tüketicuyu temel alarak hem üretimi hem de devletin vergi gelirlerini garanti altına alıyordu (Bulut, 2000: 27). Oysa, Batı'nın kapitalist kalkınma sürecine girmesinde, merkezî yönetimin toprak sahipleri üzerinde otorite kuramaması ve/veya üretimin bölüşümü konusunda kurallar uygulayamaması bir avantaj sağlamıştır. Böylece, toprak sahipleri üretim fazlasının büyük bir kısmını kendilerinde toplayarak sanayileşme için gerekli sermaye birikiminin elde edilmesi ve burjuva sınıfının ortaya çıkması sağlanmıştır.

Esasında toplumsal olarak kapitalizme hazır olmayan bir ekonomide kapitalizmin gelişmesine dönük politikaların uygulanması ve bunların başarılı olması zordur. İmparatorlukta kapitalizmin gelişmeme nedeni, iç dinamiklerin kapitalizmin dinamiklerine uygun olmayan yapısıyla da açıklanabilir (Tanilli, 2006: 322-323). Tımar rejimiyle, topraktan elde edilen üretim fazlasının devletin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılması amaçlanmıştır. Ancak, bu iddianın ötesinde toprak rejiminin sanayinin ihdası için gerekli dinamiği sağlamadığı ve bunun çöküşte etkili olduğu da iddia edilebilir. Başka bir deyişle, Batı'ya karşı İmparatorluğun üstünlüğünü sağlayan toprak rejimi, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte Batı karşısında gerilemenin de sebebi olmuştur.

Kapitalist sanayileşme sürecine girilmesi için gerekli sermaye birikimi çeşitli nedenlerle toplumun iç dinamikleri vasıtasıyla ve özel sektör eliyle gerçekleşmemesi halinde, sanayileşme devlet eliyle gerçekleştirilebilir. Söz konusu süreci başlatabilmek için devletin uygulaması gereken politikalar konusunda siyasî kadrolarda sanayileşme bilincinin bulunması gerekmektedir. Ancak, son dönem Osmanlı yöneticilerinin hem sanayileşme hem de sanayileşmenin devlet eliyle gerçekleştirilmesi konusundaki bilincinin olmadığı; bilinç oluştuğunda da sanayileşmenin nasıl sağlanacağı konusunda bilgilerinin olmadığı ileri sürülebilir. Bu konuda başka bir iddia da, Osmanlı yönetiminin ekonomiye müdahale anlayışının denge ve adalet esasına dayanmasıdır. Başka bir iddia ise, iktisat politikalarındaki önceliğin merkezî bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılama olmasıdır. Oysa Avrupa'da merkantilizm ile birlikte büyüme ve birikim esas alınmış ve sanayileşme bu surette gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle, Osmanlı yönetim elitinin klasik dönemdeki zihniyeti ile merkantilist zihniyet son derece zıt idi ve bu zihniyet ticarî ve ardından sanayi burjuvasının oluşmasına engeldi (Bulut, 2012: 76-78; Genç, 2010: 70; Pamuk, 2008: 29-30; Toprak, 1988: 194).

Devlet eliyle sanayileşmenin önündeki engellerden biri de 19. yüzyılın ortalarından 1923'e kadar süren uzun ve oldukça ağır maliyetli savaşlardır. Bu savaşlar nüfus ve sermaye birikimi üzerinde

olumsuz etkilere yol açmıştır. Nitekim, savaşlar bir yandan işgücü arzını azaltırken diğer yandan devletin sanayileşme için bütçeden gelir aktarmasına imkân vermemiştir. Ekonomisi tarıma bağlı Osmanlı İmparatorluğu'nda aktif nüfusun belki de en üretken kesimi savaşlarda kullanılmış ve bu durum tarımsal üretim ile verimliliği azaltmış; düşük üretim düzeyinden elde edilen vergi gelirleri de düşük kalmıştır. Savaşların Osmanlı ekonomisi üzerindeki diğer bir etkisi de enflasyon vasıtasıyla olmuş; enflasyonun birçok olumsuz etkisinin yanı sıra sermaye birikimi önünde de bir engel teşkil etmiştir. Ayrıca mağlûbiyet ile sonuçlanan savaşlarda yaşanan toprak kayıpları da pazar ve vergi kaybına yol açmıştır (Genç, 2010: 263-264; Yıldırım, 2009: 9-10; Pamuk, 2005a: 63). Savaşlar bittiğinde ise, ağır dış borç anlaşmalarının bütçe üzerindeki yükü devletin sanayileşme için gerekli fon tahsisini de engellemiştir.

Esasında, iktisat politikaları açısından bakıldığında Batı'daki sanayileşme sürecinde iç dinamiklerin yanı sıra kalkınmanın başlangıç safhalarında bebek sanayi tezine uygun bir şekilde devletin müdahaleci ve korumacı politikaları da uygulanmıştır (Pamuk, 2003b: 88). Sermaye birikimi nasıl sağlanırsa sağlansın, sanayileşmenin ilk aşamalarında dışa kapalı bir iktisat politikası uygulanması gerekirken, İmparatorluğun son dönemlerinde Osmanlı yöneticileri bunun tam tersi bir ortamı yaratacak antlaşmalara imza atmışlardır. Özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı yöneticilerinin sanayileşme ve bunun gereği olan iktisat politikaları konusundaki yanlışlarının ve/veya çaresizliklerinin açık bir göstergesidir. İngilizlerle yapılan bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikasını açık bir şekilde İngilizlerin inisiyatifine bırakmıştır (Dura, 2004: 112). Esasında bu anlaşmanın klasik provizyonizm ve fiskalizm yönündeki Osmanlı zihniyetinin tezahürü olduğu da iddia edilebilir (Genç, 2010: 49-50; 56; 95; Bulut, 2000: 33; Barutçugil, 1989: 2). Antlaşma aynı zamanda kapitalist kalkınma sürecinin başlamasında da bir engel oluşturmuştur. Antlaşmayla birlikte İngiliz tacirler yerli tacirlere göre çok avantajlı bir şekilde ticaret yapma olanağı kazanmışlar ve sonuç uluslararası rekabet gücü zaten yetersiz olan yerli sanayinin çökmesi olmuştur¹¹. Başka bir deyişle, kapitalist kalkınma sürecinin başlangıcında ithal ikameci sanayileşme stratejisi uygulanmadığı gibi var olan küçük çaplı üretim gücü de korunamamıştır (Tanilli, 2006: 328). Sonuçta ise, İmparatorluk Batı'nın gönüllü sömürgesi haline gelmiştir. Tanzimat yıllarında ise, bürokrasinin ve aydınların belli kesimlerinde korumacı politikaların uygulanma gereği anlaşılmış; ancak, kapitülasyonlar nedeniyle başarılı bir sanayileşme hamlesi gerçekleştirilememiştir (Bulut, 2012: 82; 85).

İmparatorluğun son dönemlerinin iktisadî açıdan bariz olarak ön plana çıkan iki özelliği dışa bağlı ve sanayi açısından geri olmasıdır (Tanilli, 2006: 321; Yıldırım, 2009: 7). Belirtilen iki özellik

¹¹ Ortaylı (2006)'ya göre antlaşma zaten kaçak yollarla yapılan ticareti yasallaştırmış ve en azından gümrük vergisi elde etme yönünde bir fayda sağlamıştır. Başka bir deyişle, antlaşma öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçak dış ticareti önleme gücü yoktur ve antlaşmanın en azından hazineye gelir sağlama gibi bir faydası olmuştur. Yazara göre yerli sanayinin çökmesi ile iktisadî ve malî iflâsın temel sebebi bu antlaşma değil; daha ziyade, Osmanlının Yeniçağın iktisadî gereklerine ayak uyduramamasıdır (Ortaylı, 2006: 104). Seyitdanlioğlu (2009)'a göre ise, bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçük üreticilerin tasfiyesine ve bu surette vergi kaybına yol açmıştır (Seyitdanlioğlu, 2009: 54). Bütçe gelirleri konusundaki net etkisinin belirsizliğine ve tartışmalara karşın her halükarda uzun dönemli kalkınma politikaları açısından antlaşma olumsuz sonuçlara sahiptir.

hem birbirleri ile bağlantılıdır hem de siyasî açıdan İmparatorluğun sanayileşememesinin sebeplerindendir. Bunlardan özellikle dışa bağımlılığın politik anlamda zorunluluk olduğu iddia edilebileceği gibi, hatalı uygulamaların sonucu olduğu da ileri sürülebilir. Nitekim, Avrupa’da yalnızlaşmak istemeyen Osmanlı yönetimi dış ticarete dönemin güç odaklarına verdiği tavizlerle müttefiklik kurmaya çalışmıştır. Ayrıca, kapitalist gelişmenin ilk aşamalarında uluslararası rekabet gücü kazanana kadar yerli sanayinin korunması konusunda bir bilincin olmadığı da ileri sürülebilir. Daha önce de bahsedildiği üzere, 1838 yılında İngilizlerle yapılan Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nı, 1854 yılındaki ilk dış borçlanmayı ve bu dönemlerdeki yabancı sermayeye ilişkin politikaları tarafından Osmanlı yöneticilerinin gafleti ve hatta hıyaneti olarak değerlendirilmektedir. Ancak Ortaylı (2006)’ya göre özellikle Tanzimat’tan sonra devlet adamlarına sorumsuzluk veya gafillikle suçlamak çok doğru değildir. Nitekim, yüzyılların birikimi ve geri kalmışlığı söz konusudur (Ortaylı, 2006: 106-107). Kaldı ki, Sanayi Devrimi yaratıcılarının dahi öngöremediği bir vak’adır ve Osmanlı’nın yüzyıllardır son derece verim aldığı bir sistemi bir anda değiştirmesini beklemek bir ölçüde haksızlık olacaktır (Genç, 2010: 81).

Literatürde Osmanlı tarihi boyunca iktisadî faaliyetlerin tamamının uluslararası faktörler tarafından belirlendiğini iddia eden çalışmalar mevcuttur. Özellikle Tanzimat’a doğru ve Tanzimat’tan sonra Osmanlı ekonomisi Avrupa’nın hammadde ihtiyacını karşılama ve mamul pazarı işlevini görmüştür. Bu nedenle Batı’nın çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu’nun bir tarım toplumu olarak varlığını sürdürmesi gerekiyordu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm iktisat politikalarını serbest dış ticaret yönünde uygulaması Batı tarafından telkin edilmiştir (Quataert, 2006: 448-449).

Tüm belirtilenler Genç (2010)’da ifade edilen “politik olarak Osmanlı sistemi kapitalizme kapalı olduğu gibi karşıdır” savını doğrulamaktadır (Genç, 2010: 78).

4.3. İktisadî Nedenler

Birçok tarihçinin İmparatorluğun gerilemesini fetihlerin durmasına bağlaması, esasında tarım toplumuna ilişkin bir arka plana sahiptir. Osmanlı topraklarında Avrupa’da gerçekleştirilen ikinci tarım devriminin gerçekleştirilememesi (yani tarımın mekanize edilememesi) ve toprak mülkiyetine yönelik politikaların büyük ölçekli tarımsal üretim yerine küçük ve orta büyüklükteki ölçeğe izin vermesi, Osmanlı ekonomisinde yaşanan darboğazın tetikleyici unsurları olmuştur. Bu darboğazı aşmada İmparatorluğun yetkin iktisat politikaları geliştirdiğini ve uyguladığını söylemek güçtür. Hatta, uygulanan politika iktisadî darboğazı aşmak bir yana ülkede yoğun bir huzursuzluk ortamının doğmasına yol açmıştır (Bektaş-Öztaşkın, 2007: 255-256; Ortaylı, 2006: 102-103; Avcıoğlu 2001: 60). Tarımsal üretimdeki düşüş, siyasî otorite boşluğu ile birleşince özellikle Anadolu’da eşkıyalığın ve başıbozukluğun artmasına neden olmuştur. Böyle bir durumun ticarî faaliyet üzerindeki olumsuz etkisi de aşikârdır. Nitekim, ticaret yollarının güvenliğinin azalması üretim faaliyetinin de düşmesine neden olmuştur. Ayrıca kapitalist üretim tarzının gelişmesi pazarın genişlemesi ile birebir ilişkilidir ve

Osmanlı pazarları çok uzun bir dönem yerel kalmıştır (Wallerstein, 1979: 391). Sonuçta, Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi için tarımsal üretime ilişkin pazarın yerellikten ulusal ve uluslararası düzeye geçmesi ancak 20. yüzyılın başına denk gelmektedir ki, bu tarih Batı’ya göre önemli bir gecikmeyi göstermektedir (Ortaylı, 2007: 164). Tüm bunlara ilave olarak politik açıdan ticarî kapitalizme geçişte merkantilist politikaların uygulanmadığı da iddia edilebilir. Merkantilist politikalara geçilmemesinde Osmanlı ulemasının iktisadî faaliyetleri sosyal, siyasî ve ahlâkî değerler ile birlikte ele almaları ve ulemadaki hâkim düşüncenin de imparatorluğun politikasına yansması önemli etkidir. Merkantilizmin sömürgecilik, millî devlet ve korumacılık, değerli maden stokunu ve tüccarların sermaye birikimlerini artırma gibi esasları hem İslâm düşüncesinin ve Osmanlı ulemasının hem de Osmanlı yöneticilerinin ilkelerine uymamaktaydı. Bu nedenle, 19. yüzyıla kadar söz konusu politikalar uygulanmamış, tersine ithalât teşvik edilmiş ve merkantilist politikalar ancak Tanzimat ile birlikte gündeme gelmiştir. Ayrıca, Amerika’nın keşfi ile dünya altın arzının artması Osmanlı ekonomisinin fiyatlar açısından derin bir bunalıma da sürüklemiştir (Bulut, 2012: 67-68; 70; 75; 86; Bulut, 2000: 25-26; Barkan, 1975: 6).

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde iktisat politikasının temel unsurlarından biri, şehirlerin iaşesinin sağlanmasıdır. Bu politika ile üretimin ve ticaretin kâr maksimizasyonuna göre değil, tüm tebaanın ihtiyaçlarına göre yürütülmesi esas alınmıştır. Söz konusu ilke, imparatorluğun dış ticaretini de önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim, bu politikaların sonucu ihracatın katı bir şekilde kısıtlanması; ithalâtın da son derece serbest bırakılması olmuştur (Genç, 2010: 47). Sanayi Devrimi’nden önce Osmanlı ekonomisi ile Avrupa ekonomisi arasında rekabet gücü açısından önemli bir fark olmaması, söz konusu dış ticaret politikasının olası olumsuz etkilerini de engellemiştir. Ancak, açıktır ki, Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesinin ardından bu dış ticaret politikası Osmanlı sanayisinin ihdası bir yana mevcut küçük ölçekli üretim yerlerinin çöküşüne yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist anlamda sanayileşmeyi ve kalkınmayı gerçekleştirememesinin iktisadî diğer bir sebebi de, 18. yüzyıldan itibaren dünya ticaret yollarındaki değişim ve Amerika’nın keşfidir. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren temel askerî stratejisi, hem Akdeniz hem de Hindistan ticaret yollarına hâkim olma yönündeydi. Bu hâkimiyet gerçekleştiğinde Batı’da ticaret yollarının yönünü değiştiren keşifler yapılmış, ticaret Atlantik Okyanusu’na kaymış ve söz konusu durum dünya ekonomisindeki dengeleri Osmanlı İmparatorluğu aleyhine değiştirmiştir. Avrupa bir yandan Rönesans ve Reform hareketlerinin değiştirdiği sosyolojik yapıyla; diğer yandan da, yeni kıtadan gelen ekonomik değerlerle sanayileşmeyi rahat bir şekilde finanse edilebilmiştir. Belirtilenlere ilave olarak, Avrupa’da, 12. yüzyıldan itibaren gerçekleşen iklimsel değişim tarımsal üretimin ve bağlı olarak nüfusun artışına yol açarken, Osmanlı topraklarında böylesi bir gelişme yaşanmamıştır. Özetle, Batı dünyasında modern iktisadî büyümenin alt yapısı 12. yüzyıldan itibaren zihniyet, iklim ve coğrafi keşifler itibarıyla başlamıştır. Ayrıca, yeni kıtadan gelen altın ve gümüş, fiyat artışlarının ücret artışlarının ötesinde gerçekleşmesine sebep olarak Avrupa’daki sermaye

birikiminin artmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise, ticaret yollarının değişmesinden kaynaklanan gelir kaybının yanı sıra yeni kıtadan gelen bol miktarda altın ve gümüşün iç fiyatlar üzerindeki olumsuz etkisiyle, yani fiyat devrimiyle, sanayileşmeyi gerçekleştirmek bir yana mevcut küçük çaplı sanayisini dahi koruyamamıştır. Fiyat devriminin Osmanlı üzerinde sadece iktisadî değil, sosyal, kültürel ve hatta askerî etkileri de söz konusu olmuştur (Genç, 2010: 334; Anbar, 2009: 23; Tanilli, 2006: 325; Elvis, 2005; Pamuk, 2003b: 107; Barkan 1975: 5; 7; 22).

Daha önce bahsedildiği üzere, siyasî nedenlerle Osmanlı'da toprak rejiminin Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramaması¹² ve sanayileşmenin gerçekleştirilememesi, Osmanlı iktisadî sisteminin çökmesindeki en önemli sebeplerden biri olmuştur. İktisadî sistemdeki çöküşün devlet bütçesi üzerindeki etkisi kamu maliyesinin bozulmasıdır. 18. yüzyıldan sonra uzun yıllar süren ve başarısızlıklarla sonuçlanan savaşlar kamu gelirleri ile giderleri arasındaki negatif farkı artırmıştır. Artan bütçe açıkları nedeniyle 1854 Kırım Savaşı sonrasında Batı'dan ilk dış borçlanmasını gerçekleştiren Osmanlı yüksek faiz maliyetinin de etkisiyle yaklaşık 21 yıl sonra yani 1875 yılında moratoryum ilan etmiştir. Batı alacaklarının tahsisi için 1881 yılında Duyun-u Umumiye'yi kurmuş ve Osmanlı kamu maliyesi resmen iflâs etmiştir. Sonuçta dış borçlanma Osmanlı ekonomisinin dışa olan bağımlılığını da artıran bir faktör olmuştur (Pamuk, 2005a: 64; 68; 154-155; Barutçugil, 1989: 2-3). İlginçtir ki, Duyun-u Umumiye'nin kurulmasından itibaren Osmanlı topraklarında doğrudan yabancı sermaye yatırımları artmıştır¹³. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde yabancı sermayeye ilişkin iktisat politikalarının da sanayileşme yolunda iyi bir idamesi söz konusu değildir. Nitekim, 1900'lü yıllar itibarıyla yabancı sermayenin ancak %10-12'si sanayi ile ilgiliydi ve kalanının büyük kısmı ulaştırma ve bankacılık sektörüne yönelikti (Pamuk, 2005a: 74-75; Barutçugil, 1989: 4). Esasında bu durum bir anlamda ulusal burjuvazinin oluşmasında ve dolayısıyla millî sanayinin ihdasında başka bir engel olarak düşünülebilir (Anbar, 2009: 18-19). Belirtilen süreç boyunca devlet sanayileşme için bütçeden kaynak ayırma bir yana borçlarını dahi ödeyemez hale gelmiştir.

Esasında, İmparatorlukta çok yeterli olmasa da III. Selim'den itibaren sanayileşme yönünde bir çaba olmuştur. İmparatorluğun 18. ve 19. yüzyıldaki sanayileşme çabası devlet anlayışı çerçevesinde merkezden yönetilmiştir. 1800'lü yılların ortalarından itibaren sanayinin hammadde kaynakları için araştırma çabaları başlamış, belirtilen çaba genelde ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya dönük hafif nitelikte olmuş ve devlet girişimciliği ile gerçekleşmiştir. İmparatorlukta sanayileşme çabaları önemli fizibilite sorunları nedeniyle üretimin neredeyse son aşaması ile ilgili olmuştur. Böyle bir durumun nedeni ise, hammadde tedariki gibi temel bir ulaşım konusunun bile ülke genelinde önemli bir sorun olmasıdır. Nitekim, 19. yüzyılın ortalarında dahi imparatorluğun genelinde yeterli, düzenli ve nitelikli demiryolu ulaşımı söz konusu değildi. Ayrıca, planlama, organizasyon ve altyapıdaki

¹² Birçok yazar toprak rejiminin duraklama döneminden itibaren bozulduğunu iddia etmektedir. Ancak Bulut (2012)'de, Tımar sistemindeki değişimin aslında Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurma amacı ile gerçekleştirildiği iddia edilmektedir (Bulut, 2012: 76).

¹³ Bu iddiayı destekler nitelikte Pamuk (2005a)'da elde edilen grafiğe göre yabancı sermaye girişinde Duyun-u Umumiye'nin kuruluşundan 1900'lü yıllara kadar çok şiddetli bir artış, ardından çok şiddetli bir düşüş görülmüştür (Pamuk, 2005a: 73).

sıkıntılar da diğer sorunlar arasındaydı. Bu dönemdeki sanayileşme Avrupa makinesi ve hammaddesiyle Avrupa'dan gelen işçiyle Osmanlı topraklarında yapılan imalâttan ibaretti (Clark, 2006: 468-471; 478-479; Ortaylı, 2006: 197).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde kapitalist sanayileşme paternine girmemesinin iktisadî sebeplerinden biri de kredi ve finans sisteminin sosyolojik ve dinî nedenlerle gelişmemesidir. Her ne kadar toplumda geniş çaplı kredi ilişkileri mevcut olsa da, sanayiye ihdas edecek denli güçlü bir finans sisteminin yokluğu sanayileşme için bir engel teşkil etmiştir. Bu tip kurumların yokluğu hem sanayinin finansmanını hem de ekonominin parasallaşmasını zorlaştırmıştır. İmparatorlukta temel kredi kurumlarından biri olan para vakıflarının esas amacı ise, elde ettikleri faiz gelirlerini misyonlarına uygun alanlarda kullanmaktı. Başka bir deyişle, para vakıflarının faiz kazançlarını üretimin ve özellikle de sanayinin finansmanına değil, toplumsal dengeleri sağlamaya veya gelir adaletinin tesisine yönelik faaliyetlere yönlendirdiği görülmüştür. Para vakıflarından ödünç alanların amacı ise, genellikle tüketimi finanse etme olmuştur (Pamuk, 2003a: 80-87; Pamuk, 2003b: 75, 78-79). Ayrıca faiz konusunda devletin koyduğu tahditler de sermaye birikiminin ve üretim finansmanının önünde engel olmuştur (Genç, 2010: 87-88).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu özellikle 15. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar eski kıtada önemli bir hâkimiyet kurmuştur. Bu hâkimiyetin kurulmasında iktisadî, askerî ve toplumsal organizasyonun yetkin bir şekilde uygulanması etkili olmuştur. Belirtilen dönem boyunca tüm dünyada tarımsal üretim iktisadî gücü belirlemekteydi. İmparatorluğun iktisat politikaları da tarımsal üretimi devlet mülkiyetiyle gelir adaletini tesis etmeye yönelik bir biçimde uygulanmıştır. İmparatorluğun yükseliş dönemlerinde geniş halk kitlelerinin refahının artırılmasını hedef alan iktisat politikaları, devletin gücünün de artmasına yol açmıştır. Ancak, Batı'da 16. ve 17. yüzyıldan itibaren başlayan Bilim Devrimi, Coğrafi Keşifler ve Sanayi Devrimi tarıma ve küçük ölçekli zanaata dayalı Osmanlı ekonomisini sarsmıştır. Bu sarsıntı sonucunda Batı ile rekabette İmparatorluk avantajlarını kaybetmiştir. Söz konusu durumun gerçekleşmesi ile son yıllarında dahi birkaç istisna göz ardı edilirse Osmanlı ekonomisinin sanayileşmesi Avrupa'ya göre çok yetersiz kalmıştır. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri yabancı sermayenin denetimi altında yarı-sömürge olarak yaşanmıştır. Bu dönemde İmparatorluk görünüşte siyasî açıdan bağımsız iken, iktisadî olarak neredeyse tamamen dışa bağımlı olmuştur. Ülke sanayileşme açısından atölye denebilecek denli küçük işletmeler bir yana bırakılırsa son derece geri kalmıştır. İmparatorluğun son yıllarında kalkınma için dışa kapalı ve ithal ikameci sanayileşme yönünde bir bilinç ve çaba oluşmaya başlasa da, gerek dış siyasî baskılar gerekse iç ekonomik koşullar bu bilincin gerekleri önünde engel olmuştur. Belirtilen durum Kurtuluş Savaşı'nın gerek yürütülmesinde gerekse sonucunun Batı'ya kabul ettirilmesinde büyük güçlülere yol açmıştır. İmparatorluğun iktisadî açıdan dışa bağımlılığı Cumhuriyet

kurulduğunda kapitalist kalkınma sürecine girilmesini zorlaştırmıştır. Söz konusu durum karşısında 1933 yılından sonra devletçi kalkınma politikaları uygulanmış ve 1980’li yıllara gelinceye dek Türkiye’de kapitalizmin birçok unsuru gelişmemiştir.

Bu çalışmada yukarıda belirtilenler ışığında kapitalist paternde sanayileşmenin gerçekleşmemesinin arka planının ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Belirtilen amaçla imparatorluğun iktisadî felsefesinin ve sosyolojik dinamiklerinin yanı sıra Batı düşüncesi ile etkileşimi ele alınmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlının sanayileşmemesini anlayabilmek için İmparatorluğun dayandığı Doğu felsefesi ve sürekli etkileşim içerisine girdiği Batı felsefesi birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İmparatorluğun kapitalist kalkınma sürecine girememesinin ve dolayısıyla sanayileşmeyi gerçekleştirememesinin sosyolojik, politik, idarî ve iktisadî birçok nedeni söz konusudur ve bu nedenler birbiri ile ilişkilidir. Ancak literatürde iktisadî açıdan geri kalma idarî açıdan Osmanlı yöneticilerine bağlanmaktadır. Sanayileşmenin gerçekleştirilmemesinin Osmanlı yöneticilerinin yetersizliğine bağlamak büyük ölçüde yanlış olacaktır. İmparatorluğun kapitalist anlamda sanayileşmemesi, daha ziyade toplumun ve yöneticilerin ahlâk ve adalet anlayışıyla açıklanabilir. Zira, kapitalist kalkınma sürecinin ilk aşamalarında gelir adaletinin bozulması gerekmektedir. Oysa, Osmanlı toplum yapısında kuruluşundan itibaren toplumsal gelir adaleti kollanmaya çalışılmış ve gelir adaletinin korunması için devlet bizzat çaba göstermiştir. Devletin bu çabasına ilave olarak vakıflar ile ahiler gibi sivil örgütlenmeler de gelir adaletinin tesisine; yani, yeniden dağılımın gerçekleşmesine hizmet etmişlerdir. Bu nedenle vakıflar da ahilik sistemi de kapitalist sanayileşme sürecinin başlamasının önünde bir engel oluşturmuştur.

Sanayileşme önünde Osmanlı yöneticilerinin aşamayacağı engellerin yanı sıra hata olarak değerlendirilebilecek uygulamalar da söz konusu olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda İmparatorluktaki iki temel gelişme sanayileşmenin gerçekleşmemesinde etkindir. Bunlardan ilki 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve ikincisi 1854 yılında gerçekleştirilen dış borçlanmadır. Her iki gelişme de ilk bakışta iktisadî açıdan oldukça büyük politik hatalar olarak değerlendirilebilir. Ancak, Osmanlı yöneticilerinin dış borçlanma konusunda bakış açılarının öteden beri olumsuz olduğu görülmüştür. Buna rağmen ağır şartlar altında yapılan borçlanmanın birçok sebebi söz konusudur. Diğer yandan, Baltalimanı Ticaret Antlaşması da Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı’da müttefik arayışlarının bir sonucudur. Başka bir deyişle, İmparatorluğun son yıllarında gerçekleştirilen bu antlaşmalar tek başına sanayileşme önünde bir engel olarak değerlendirilmesi hatalı olabilecektir.

Belirtilenler birlikte değerlendirildiğinde bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle kapitalist paternde sanayileşmemesinin sebebinin sosyolojik olarak gerekli zihniyete, kurumlara ve yapıya sahip olmadığı sonucuna varılmıştır. Hatta mevcut sosyolojik yapı, kurum ve zihniyet, kapitalist paternde sanayileşmeye karşı bir direnç oluşturmuştur. Böylece çalışmanın hipotezi olan

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sanayileşmenin gerçekleşmesi için gerekli toplumsal iç dinamiklere ve özelliklere sahip olmadığı yönündeki hipotez doğrulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akça, G. ve Demirpolat, A. (2003) “Heterodoxy-Orthodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvet Teşkilatı (Ahilik)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10: 203-217.
- Akdemir, C. ve Gülcan, Y. (2003) “Ekonomik Kalkınma ve Dinsel Öğreti: 100 Yıl Sonra Max Weber'in Düşündükleri”, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19(1-2): 239-252.
- Akkuş, Y. (2009) “Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 52: 107-140.
- Anbar, A. (2009) “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800–1914”, Maliye Finans Yazıları, 84: 17-37.
- Andaç, F. (1994) “Osmanlı Dönemi'nde Ahilik Teşkilatı”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11: 1-15.
- Avcılar, S. B. (2002) “Asya Tipi Üretim Tarzı'na Veda”, Bilig, 22: 1-28.
- Avcıoğlu, D. (2001) “Türkiye'nin Düzeni (Dün - Bugün – Yarın)”, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Barkan, O. L. (1975) “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the near East”, Çev. Justin McCarthy, International Journal of Middle East Studies, 6(1): 3-28.
- Barutçugil, İ. (1989) “Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış”, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Bektaş-Öztaşkın Ö. (2007) “Osmanlı Reayası ile Avrupa Serfinin Karşılaştırılması”, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 16: 248-264.
- Belin, M. (1999) “Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi”, Çev. Oğuz Ceylan, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Boratav, K. (2003) “İktisat Tarihi (1908-1980)”, iç. Yakınçağ Türkiye Tarihi I, Haz. Sina Akşin, Milliyet Yayınları, 295-380.
- Buluş, A. (2002) “Japon Kapitalizminin Kökenleri ve Osmanlı Devleti ile Bir Karşılaştırma”, Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 13: 135-195.
- Bulut, M. (2000) “XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler”, Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 39: 23-35.

- Bulut, M. (2012) “Osmanlı Ekonomi Politigi’ne Yeniden Bir Bakış”, *Bilig*, 62: 63-96.
- Bulutay, T. (2004) “Kalkınma ve Büyüme”, *İktisat, İşletme ve Finans*, 214: 5-91.
- Cem, İ. (1970) “Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi”, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Cin, H. (1978) “Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması”, Ankara: Yeniğün Matbaası.
- Clark, E. C. (2006) “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Çev. Yavuz Cezar, iç. Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Divitçioğlu, S. (1981) “Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu”, Kırklareli: Sermet Matbaası.
- Doğan, N. (2002a) “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12: 127-158.
- Doğan, N. (2002b) “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-II”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13: 77-94.
- Dönek, E. (2000) “Ahilik, Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli”, Kayseri: Kayseri Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayını.
- Duman, M. Z. (2007) “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, *Sosyoekonomi Dergisi*, Ocak-Haziran 2007-1: 33-46.
- Dumrul, C. (2006) “Atatürk’ün Kalkınma Modelinde Sanayiinin Önemi ve Günümüz Türk Ekonomisi İçin Öneriler”, iç. Atatürk’ün Kalkınma Modeli İçinde Sanayiinin Yeri, Eskişehir Sanayi Odası Yayınları (Atatürk’ün Doğumununun 125. Yılı Anısına), 78-106.
- Dura, C. (2004) “Sömürgeleşen Türkiye”, İstanbul: İleri Yayınları.
- Dündar, U. ve Dumrul, C. (2010) “İktisat Biliminin Sınırları Üzerine: Aykırı İktisat Yaklaşımı”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36: 239-259.
- Elvis, S. (2005) “The Ottoman Empire's Inability to Industrialize”, http://www.allempires.com/article/index.php?q=The_Ottoman_Empires_inability_to_industriali, (03.07.2010).
- Genç, M. (1999) “19. Yüzyıldada Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik Prensiplerinde Değişmeler”, *Divan İlmî Araştırmalar*, 6: 1-8.
- Genç, M. (2010) “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi”, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnalçık, H. (2013) “Osmanlı ve Modern Türkiye, -Araştırmalar-”, İstanbul: Timaş Yayınları.

- Kennedy, P. (2002) “Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar”, Çev: Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kongar, E. (1997) “İmparatorluktan Günümüzde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı”, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Murphey, R. (1992) “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü”, iç. Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 7-20.
- Ongan, N. (2008) “İslam Ekonomisinde Bölüşüm”, Çalışma ve Toplum, 19: 213-238.
- Ortaylı, İ. (2006) “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2007) “Avrupa ve Biz”, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ortaylı, İ. ve Küçükkaya, İ. (2012) “Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı”, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önsoy, R. (1984) “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2(2): 5-12.
- Özbilgen, E. (2004) “Bütün Yönleriyle Osmanlı: Âdâb-ı Osmâniye”, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özkiraz, A. ve Hamdemir, B. (2009) “Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm ve Osmanlı”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(2): 59-78.
- Öztürk, S. ve Yıldırım, F. (2009) “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 10(2): 145-163.
- Pamuk, Ş. (2003a) “100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914”, İstanbul: Koç Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2003b) “Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914”, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005a) “Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2008) “Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları”, II. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2006) “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, Çev. Fatma Acun iç. Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 447-455.
- Savaş, V. F. (2007) “İktisatın Tarihi”, Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Seyitdanlıoğlu, M. (2009) “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46): 53–69.
- Tabakoğlu, A. (2008) “Türkiye İktisat Tarihi”, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanilli, S. (2006) “Uygarlık Tarihi”, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Tokgöz, E. (1997) “Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1997)”, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Toprak, Z. (1988) “İktisat Tarihi”, iç. Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600~1908, ed. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Torun, İ. (2002) “Kapitalizmin Zorunlu Şartı “Protestan Ahlâk”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3(2): 89-98.
- Torun, İ. (2003) “Endüstri Toplumu’nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sina-i Faktörler”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4(1): 181-196.
- Ülgener, S. (2006) “Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı”, İstanbul: Derin Yayınevi.
- Wallerstein, I. (1979) “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, Review 2(3): 389-398.
- Yıldırım, K. (2009) “Osmanlı’da Milli İktisat Düşüncesi; Gelişimi ve Sonuçları”, Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Davraz Kongresi 24-27 Eylül, 1-18, <http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/kalkinma/kalkinma53.pdf>, (21.08.2010).